

УДК 351.84:364.044.26-058.862

О.М. Потопахіна

ПРАВА І ГАРАНТІЇ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ У ГАЛУЗІ ОСВІТИ

Складна соціально-економічна ситуація в українському суспільстві безпосередньо впливає на один із найбільш важливих його елементів – українські сім'ї. Сімейні проблеми та конфлікти спричиняють значну кількість негативних явищ, з яких найшвидше зростає явище біологічного і соціального сирітства.

У будь-якій соціальній державі соціальний захист – це один із найважливіших напрямів розвитку держави. Рівень цивілізованості держави та суспільства визначається ставленням до найменш захищених та найбільш вразливих його членів, у першу чергу до дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Актуальність питання професійної реабілітації та освіти обумовлена зростанням кількості осіб з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Сьогодні, за офіційною статистикою, в Україні загальна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, складає 100679 осіб. Ця цифра лише приблизно відображає реалії життя, оскільки діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безпритульні діти, діти, що перебувають у медичних закладах, напевно не враховані. Дослідження ЮНІСЕФ, проведене у 2001 р., виявило, що в порівнянні з 1995 р. кількість біологічних і соціальних сиріт збільшилась у 1,5 разу. Лише за десять останніх років на 60 відсотків збільшилось покинутих дітей і маленьких жертв, які потерпають від насильства в сім'ї. Їх кількість становить, за різними оцінками, від 120 до 200 тисяч, хоча й ці цифри приблизні. Не вирішують проблеми і сімейні форми виховання, які через недосконалий механізм фінансування розвиваються вкрай повільними темпами [6]. Нині (за станом на липень 2007 р.) в Україні 65295 дітей-сиріт перебувають під опікою, 1462 дитини – у дитячих будинках сімейного типу та 1152 – у прийомних сім'ях [14].

Як підкреслює Н.М. Комарова, число сиріт та дітей, які залишились без піклування батьків, серед всього дитячого населення складає 1,11%. Проведемо аналогію з медициною. Коли більш одного відсотка людей чимось хворіють, то це є епідемія. У нас епідемія сирітства. Максимальний процент сирітства в Донецькій області – 1,82%, мінімальний у Тернопільській області – 0,39%. Ці діти, найпевніше, коли виростуть, не будуть здатні до створення сім'ї, не зможуть захищати свої права [14].

Велику кількість наукових праць вітчизняних науковців присвячено проблемам соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, наприклад Л.М. Артюшкіна [4], Л.С. Волинець [5], О. Карпенко [10], І.В. Пеша [12], А. Палешко [13], В.Г. Слюсаренко [16], Г. Стасюк [17] та ін. На жаль, у жодній з них не було зроблено спроби детально розглянути

та проаналізувати проблеми в галузі освіти для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа. Треба визнати, система освіти в Україні в цілому готова стати інструментом соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа і забезпечена потужною методичною та змістовною базами, відповідними фахівцями, державними та суспільними ресурсами; є значні здобутки в діяльності мережі спеціальних навчально-виховних закладів, проте у сфері отримання освіти дітьми зазначеної категорії є чимало проблем. Слід зазначити, що на теперішній час не повністю задовольняється право дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа на освіту.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на підставі аналізу чинного законодавства про соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та юридичної літератури з'ясувати проблеми правового забезпечення і фактичної реалізації права на освіту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа і запропонувати шляхи їх вирішення.

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють питання соціального захисту дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків, а саме гарантіями в галузі освіти є: Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р. (набрала чинності для України з 27.09.1991 р.), Конституція України, Закони України: “Про освіту” від 23.05.1991 р., “Про дошкільну освіту” від 11.07.2001 р., “Про вищу освіту”, остання редакція від 1.01.2008 р. на підставі Закону України “Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України”, “Про загальну середню освіту” від 1.01.2008 р., “Про охорону дитинства” від 26.04.2001 р., “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” від 13.01.2005 р. та ін. Останніми роками прийнято низку Указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, а саме: Указ Президента від 5.05.2008 р. № 411/2008 “Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей”; Указ Президента № 1153 від 17.10.1997 р. “Про затвердження заходів щодо поліпшення становища дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків”; Указ Президента від 18.01.1996 р. № 63/96 “Про національну програму “Діти України”; Указ Президента “Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей” від 11.07.2005 р. № 1086-2005; Указ Президента “Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності” від 11.07.2005 р. № 1086-2005; Указ Президента “Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей” від 11.07.2005 р. № 1086-2005; розпорядження Президента “Про заходи щодо поліпшення утримання та виховання дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування” № 359 від 29.11.2000 р.; Постанова Кабінету Міністрів України від 5.04.1994 р. № 226 “Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування”; Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 р. № 1228 “Питання організації виконання законодавства щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування”; Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р. № 564

“Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу”; 22.12.2003 р. Міносвіти був розроблений проект Державної Програми розвитку національного усиновлення дітей на 2004 – 2014 рр.; Постанова Кабінету Міністрів України від 12.03.2003 р. № 305 “Про затвердження Положення про дошкільний навчальний заклад”; наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 29.12.2001 р. № 549 “Про затвердження Типового положення про дитячий будинок-інтернат”; наказ Міністерства освіти і науки України від 25.12.2007 р. № 1171 “Про зовнішнє незалежне оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів у 2008 році”; наказ Міністерства освіти і науки України від 25.12.2007 р. № 1172 “Про затвердження Умов прийому до вищих навчальних закладів України”; рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 1.12.2005 р. № 12/2-2 “Про освіту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування” [7] та ін.

Зазначена нормативно-правова база забезпечує дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, доступність та безкоштовність здобуття вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах. Проте в сучасних умовах соціально-економічних, духовних і культурних реформ у суспільстві нормативно-правова база щодо освіти дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа потребує подальшого вдосконалення.

Відповідно до ч. 3 ст. 52 Конституції України, утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Здобутком України є приведення в цілому національного законодавства стосовно дітей до міжнародних норм, зокрема Конвенції ООН про права дитини від 20.11.1989 р. (набрала чинності для України з 27.09.1991 р.). Стаття 25 Закону України “Про охорону дитинства” встановлює, що діти, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, мають право на особливий захист і допомогу з боку держави. Незважаючи на те, що Законом України “Про охорону дитинства” проголошено, що кожна дитина має право на освіту, а дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, надається можливість отримати базову, професійно-технічну та вищу освіту, питаннями, що потребують удосконалення, є гарантованість доступності та безплатності освіти для зазначеної категорії дітей, відсутність належних умов для їх інтегрованого навчання, медичного й соціально-психологічного супроводу в загальних освітніх закладах учнів і студентів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Держава забезпечує доступність та безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах.

Конституційний Суд України 4.03.2004 р. розглянув справу за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень ч. 3. ст. 53 Конституції України: “Держава забезпечує доступність і безкоштовність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої

освіти в державних і комунальних учбових закладах” та дав офіційне тлумачення доступності та безкоштовності освіти. Доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту на принципах рівності означає, що нікому не може бути відмовлено в праві на освіту, і держава повинна створити можливості для реалізації цього права. Безкоштовність освіти як конституційної гарантії реалізації права на освіту означає можливість отримання освіти в державних та комунальних навчальних закладах без внесення плати в будь-якій формі за послуги освіти визначених законодавством рівня, змісту, обсягу і в рамках тих видів освіти, безоплатність яких передбачена ч. 4. ст. 53 Конституції України. Безкоштовність вищої освіти означає, що людина має право отримати її згідно зі стандартами вищої освіти без внесення плати в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі в межах обсягу підготовки фахівців для загальнодержавних потреб [15].

Але ж закріплення в законодавстві права дітей-сиріт на безкоштовне навчання в освітніх закладах сьогодні є декларативним, оскільки постійні внески на ремонт, придбання книжок, посібників та інші витрати обходяться у чималу суму. Крім того, в Україні ігнорується ст. 64 Закону України “Про вищу освіту”, згідно з якою кількість студентів, які навчаються за бюджетні кошти, у 2005 р. повинно бути не менш 180 осіб на 10 тисяч населення у вищих навчальних закладах і 100 осіб на 10 тисяч населення в технікумах. Сьогодні маємо відповідно 143 і 49 [11].

Закон України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” від 13.01.2005 р. наділяє органи опіки та піклування обов’язком систематично, але не рідше одного разу на рік, забезпечувати роботу з виявлення обдарованих дітей з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також сприяти їх подальшому безоплатному навчанню та працевлаштуванню відповідно до їхніх здібностей.

Центральний орган виконавчої влади з питань науки та освіти повинен забезпечувати за спеціальними програмами підготовку спеціалістів-педагогів і вихователів для державних і недержавних закладів для роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, а також підготовку працівників органів опіки та піклування. У цей час багато проблем в освіті пов’язано з відсутністю достатньої кількості кваліфікованих фахівців. Потребує вдосконалення організація підготовки, перепідготовки педагогічних та науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, насамперед з питань здобуття необхідного мінімуму методичних та практичних знань, умінь та навичок для роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, та осіб з їх числа.

З метою профілактики правопорушень серед дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і забезпечення правової освіти в базові навчальні плани навчально-виховних закладів для цієї категорії дітей вводиться курс “Правова культура”. Розробка такого курсу покладається на центральний орган виконавчої влади з питань науки та освіти.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, а також особи з їх числа звільняються від плати за навчання в державних і комунальних навчальних закладах усіх рівнів. Місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування можуть встановлювати разом із заінтересованими центральними органами виконавчої влади, науковими товариствами та творчими спілками, молодіжними фондами спеціальні стипендії для обдарованих осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – студентів вищих навчальних закладів і передбачати виділення коштів на їх стажування у провідних вітчизняних наукових установах і за кордоном.

Органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування разом із підприємствами, організаціями, науковими установами, вищими навчальними закладами, об'єднаннями громадян, що створюють позашкільні навчально-виховні заклади для задоволення потреб дітей у додатковій освіті, розвитку творчих здібностей, організації змістовного дозвілля та відпочинку молоді, а також заклади, що забезпечують пошук, підтримку та розвиток талановитої молоді в різних сферах життя, залучають до таких закладів обдаровану молодь із числа випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також забезпечують постійне удосконалення форм і методів індивідуальної виховної роботи з підготовки до самостійного та сімейного життя випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечують участь випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у самодіяльних творчих колективах, гуртках образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва з метою їх морально-естетичного та фізичного розвитку.

Держава сприяє розвитку молодіжного туризму, молодіжним міжнародним обмінам серед випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Державна служба зайнятості разом з місцевими органами виконавчої влади, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді надає учням, студентам та аспірантам денної форми навчання з числа випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також іншим особам із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, допомогу в працевлаштуванні у позанавчальний час. Молодіжні центри праці, а також молодіжні громадські організації з питань працевлаштування (агентства, біржі, бюро тощо) сприяють працевлаштуванню випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також інших осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі учнів, студентів, аспірантів, у позанавчальний час, надають послуги, пов'язані з профорієнтацією та підготовкою до роботи за новою професією. Кабінет Міністрів України може створювати відповідний координаційний орган для виявлення безпритульних дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа, які не мають повної загальної середньої освіти, не навчаються і не працюють. Зазначений орган забезпечує влаштування таких дітей до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а при

випуску з таких закладів організовує забезпечення таких дітей та осіб із їх числа соціальним житлом, залучення до навчання, професійної підготовки і сприяє їх подальшому навчанню та працевлаштуванню [7].

Кабінет Міністрів України видав Постанову “Про порядок надання платних соціальних послуг та затвердження їх переліку” [2], згідно з якою освітні послуги віднесені до переліку платних послуг. Отже, треба конкретизувати в тексті Переліку платних соціальних послуг, які саме освітні послуги можуть надаватися платно, а які повинні надаватися безкоштовно.

Згідно з Положенням про професійну орієнтацію молоді, яка навчається, затвердженим Наказом Міністерства освіти України, Міністерства праці України, Міністерства у справах молоді і спорту України від 2.06.1995 р. професійна орієнтація включає такі елементи: професійна інформація, професійна консультація, професійний добір, професійний відбір та професійна адаптація. Професійна орієнтація здійснюється всіма закладами освіти на всіх ступенях навчання. Профорієнтаційна робота умовно поділяється на два періоди: допрофесійний і професійний [3, п. 5].

Зазначеним Положенням передбачається введення у штатний розклад середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів, міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, професійних навчальних закладів посади практичних психологів-профконсультантів або методистів з профорієнтації. Але ж у більшості навчальних закладах м. Одеси зазначені посади відсутні, що говорить про невиконання норм цього Положення.

Одним із головних завдань середніх навчальних закладів є підготовка випускників до адаптації в сучасних економічних умовах, до їх включення в незнайомий, складний світ виробничих, ділових і людських стосунків, але ж соціально-економічна криза, прогресуючі тенденції порушення моральних устоїв сім’ї та інші негативні соціальні явища загострюють проблему інтеграції дітей-сиріт у суспільство, роблячи її одним із найважливіших національних пріоритетів.

Закон України “Про вищу освіту” від 17.01.2002 р. № 2984-III регламентує шляхи реалізації державної політики в галузі вищої освіти, серед яких створення та забезпечення рівних умов доступності до вищої освіти та надання особам, які навчаються у вищих навчальних закладах, пільг та соціальних гарантій у порядку, встановленому законодавством.

Закон України “Про дошкільну освіту” від 11.07.2001 р. передбачає соціальний захист дітей дошкільного віку, особливо дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, тривалого лікування та реабілітації, а також дітей із малозабезпечених та багатодітних сімей. Дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, гарантовано право на збереження родинних стосунків, утримання у державних і комунальних дошкільних навчальних закладах за рахунок держави, а також на захист їхніх особистих, майнових і житлових прав згідно із законодавством України.

Згідно зі ст. 21 Закону України “Про загальну середню освіту” від 1.01.2008 р. вихованці шкіл-інтернатів усіх типів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених

батьківського піклування, перебувають на повному державному утриманні. Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які навчаються в інших загальноосвітніх навчальних закладах, забезпечуються харчуванням, одягом та іншими послугами у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Утримання вихованців, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, у спеціальних загальноосвітніх школах (школах-інтернатах) здійснюється за рахунок держави. Діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, працевлаштовуються або продовжують навчання згідно з одержаною освітою в порядку, встановленому законодавством України.

На нашу думку, система освіти дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, повинна включати: навчання і виховання в дошкільних закладах; навчання в загальноосвітніх школах та спеціальних закладах системи освіти; спеціалізовані навчальні заклади інтернатного типу; отримання освітніх послуг на дому, якщо дитина-сирота є дитиною з обмеженими фізичними можливостями; утримання в дитячих закладах, у спецшколах для дітей, які не можуть навчатися в масових навчально-виховних закладах; навчання в професійно-технічних та вищих закладах. Фінансування підготовки фахівців у вищих навчальних закладах повинне здійснюватись за рахунок видатків Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів – за державним замовленням; за рахунок пільгових довгострокових кредитів; за рахунок коштів юридичних, фізичних осіб.

Для забезпечення права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на отримання освіти, яка відповідно до чинного законодавства повинна бути безоплатною та доступною, необхідно замість передбаченого законодавством застереження щодо встановлення пільгових умов вступу до вищих навчальних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, встановити зарахування таких дітей поза конкурсом при поданні сертифікатів Українського центру оцінювання якості освіти (одержанні оцінок на вступних випробуваннях) не нижче встановленого рівня Умовами прийому до вищих навчальних закладів України, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 25.12.2007 р. № 1172 [7].

Професійна освіта має важливе значення в набутті працездатності дітьми-сиротами, оскільки адекватна стану здоров'я праця сприяє кращій соціальній і психологічній адаптації подібної молоді. Тому необхідним є встановлення бронювання місць при прийомі до професійно-технічних та вищих навчальних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Про дотримання принципу рівних можливостей громадян України в галузі освіти можна буде стверджувати в нашій країні, коли освіта сиріт буде належним чином фінансово забезпечуватися. За інформацією прес-служби Київської міської державної адміністрації, 301,4 тис. грн для виплати щомісячної адресної матеріальної допомоги в розмірі 300 грн виділяється з бюджету Києва. Гроші мають отримати діти-сироти, діти позбавлені батьківського піклування, особи з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які постійно

проживають, зареєстровані в Києві і вступили у 2007 р. на перший курс, та тих, які продовжують навчатись другий рік у вищих навчальних закладах денної форми навчання. Дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, та особам з їх числа, які закінчать попередній семестр на “відмінно”, буде надаватись, починаючи з наступного семестру, щомісячна адресна матеріальна допомога в розмірі 500 грн кожній дитині за поданням керівників навчальних закладів [1].

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про порядок надання платних соціальних послуг та затвердження їх переліку : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.01.2001 р. № 12 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 2.
3. Про затвердження Положення про професійну орієнтацію молоді, яка навчається : Наказ Міністерства освіти України, Міністерства праці України, Міністерства у справах молоді і спорту України від 2.06.1995 р. № 159/30/1526 // Інформаційно-пошукова система “ЛІГА”.
4. Артюшкіна, Л.М. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) / Л.М. Артюшкіна, А.О. Поляничко А.О. – Суми : СумДПУ, 2002. – 268 с.
5. Волинець, Л.С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи / Л.С. Волинець. – К. : Логос, 2000. – 74 с.; Волинець, Л.С. Соціальне сирітство в Україні / Л.С. Волинець. – К., 1998; Волинець, Л.С. Щодо соціального феномена “Діти вулиці” в Україні / Л.С. Волинець // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення. – К., 1998.
6. Голос України. – 2007. – 31 трав. – С. 5.
7. За матеріалами Інтернет-сайту www.rada.gov.ua
8. За матеріалами Інтернет-сайту <http://gazeta.univ.kiev.ua>
9. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / РА “Прем’єр Медіа”. – К., 2003. – 412 с.
10. Карпенко, О. Сучасний стан державної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківської опіки в Україні / О. Карпенко // Предпринимательство, хазяйство и право. – 2000. – № 9.
11. Николаенко, С. Бремя образования – на родительских плечах / С. Николаенко // Голос Украины. – 2004. – 4 июня. – С. 10.
12. Пеша, І.В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування) / І.В. Пеша. – К. : Аброс, 2000.
13. Палешко, А. Правові аспекти захисту дітей в Україні / А. Палешко // Право України. – 1996. – № 7. – С. 32-34.
14. Рабочая газ. – 2007. – 31 июля. – С. 4.
15. Рішення Конституційного Суду України від 4.03.2004 р. № 5-рп/2004 // Голос України. – 2004 р. – 30 берез.
16. Слюсаренко, В.Г. Соціально-педагогічні функції і перспективи розвитку установ інтернатного і напівінтернатного типу в Україні / В.Г. Слюсаренко. – К, 1996 – 412 с.
17. Стасюк, Г. Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування, в історичному розвитку / Г. Стасюк // Право України. – 2000. – № 2. – С. 108-111.